

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 122 2001

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Anna Williams (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-19-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2002

”Bortom alla horisonter är öar”

– Stig Dagermans ”Upptäcktsresanden” mot bakgrund av August Strindbergs kartografi och Sven Hedins geografi

Av LOTTA LOTASS

Stig Dagermans ”Upptäcktsresanden. Miniaturdrama i fyra akter” publiceras första gången i *40-tal*, nr 4, 1947.¹ Dramats landskap är lika många som dess akter – en öken, en djungel, en flod, ett hav – och dess personer är fem – Upptäcktsresanden, Vägvisaren, Kameldrivaren, Den unge bäraren, Den gamle bäraren. Som en första inledning till dramat kan sägas att det iscensätter konflikten mellan den burne och hans bärare, en konflikt som i slutet kommer att leda till upptäcktsresandens död för kameldrivarens hand.²

Mot bakgrund av detta är det lätt att i förstone associera till Bertolt Brechts drama *Regeln och undantaget*, skrivet 1930.³ Så gör Per Arne Tjäder som menar att Dagermans stycke ”kan stå som en mera desillusionerad tids kommentar till Brechts optimistiska lärostycke *Regeln och undantaget*”.⁴ Så gör även Tom Karlsson som ser Dagermans drama som ”en parafra” på Brechts drama.⁵ Jämförelsen låter sig enkelt göras. Även hos Brecht står en ökenvandring i fokus. Huvudpersonerna är där en köpman, dennes förare och kuli eller, som det heter i dramats inledande hänvändelse till publiken, ”en utsugare och två utsugna”. Även här leder konflikten mellan köpmannen och hans bärare till ett mord. När kulin erbjuder köpmannen en flaska vatten tror denne att det är en sten han håller i handen. Köpmannen fruktar att kulin står i begrepp att slå ihjäl honom, varför han utan att tveka skjuter denne.

I Brechts drama finns ett tydligt uttalande politiskt syfte; att framföra en kritik av den ohejdade kapitalismen och visa på dess yttersta följd. Det är här således en köpman som leder karavanen genom öknen, skyndsamt på väg mot Urga för att snuva affärskonkurrenterna på en koncession. Här är det oljan, det svarta guld, som till syvende och sist blir den kraft som driver mannen genom öknen. Förhållandet mellan bäraren och den burne blir i huvudsak en klassmotsättning. När köpmannen i

dramats slut står inför domstol för mordet på kulin frikänns han för att han inte, som det heter, ”tillhörde samma klass som hans bärare tillhörde” och därför var ”tvungen att känna sig hotad”.⁶ Den klassmotsättning som här ställs fram som ofrånkomlig och oundviklig i kapitalismens kölvatten rättfärdigar alltså mordet inför den domstol vilken, som det heter i dramat, vandrar ”i rövarhordernas följe”.⁷ Dramats återkommande slutsats är att ”Den svage får ligga, den starke hjälps förstås och det är bra så. Låt falla vad som fallit, hjälp fram den som hann.”⁸ I slutscenen uppmanas publiken så av skådespelarna att lära känna ”missbruket” och skaffa bot. Som i Brechts övriga lärostycken är syftet här att hos åskådarna provocera fram ett ställningstagande inför de samhälleliga missförhållanden som presenterats i dramats form.

Vad gäller miljö och situation finns alltså tydliga likheter mellan Brechts och Dagermans dramer. Och visst finns det, som vi skall se, även hos Dagerman en politisk dimension i framställningen, men ”Upptäcktsresanden” är i första hand inte något didaktiskt stycke. Där tillkommer en något mindre konkret problematisering. Där är ledaren för karavanen ingen köpman utan en upptäcktsresande, om man så vill, en resande i en mer svårrealiserad tillgång – upptäckter. Och upptäckandets symbolik kommer här att ligga till grund för en stor del av diskussionerna i dramat. Här, vill jag mena, får man söka sig förbi Brecht och vidare till inte en, utan två dispyter kring en stor svensk upptäcktsresande – Sven Hedin.

Stig Dagerman själv kom, mot slutet av andra världskriget, att ge uttryck för en allt starkare kritik av Sven Hedin mot bakgrund av dennes beundran för det stortyska riket i allmänhet och Adolf Hitler i synnerhet. En första antydning återfinns i krönikan ”Döda vinklar” i *Arbetaren*, 9.8.1944 där Dagerman skriver:

Visserligen fyller han [Hedin] åttio år snart men som vi ser i en kvällstidning är han fortfarande så pigg som helst, ehuru några upptäcktsresor inte lär bli av inom den närmaste tiden, då världssituationen ännu är för vanskelig och oviss. Först när Hitler är ordentligt installerad i Moskva [...] kommer Sven Hedin att packa kappsäcken och [...] avlägga besök hos gamla vänner.⁹

I januari följande år riktas kritiken i första hand mot Svenska Akademien där Hedin sedan 1913 sitter som ledamot på stol nr 6. Dagerman anknyter här till Svenska Skriftställarförbundets utredning av Isidor Ekstams, av Dagerman kallad Nasidor, nazistiska sympatier.

I samband med fallet Ekstam ligger det f. ö. nära tillhands att dra en liten näpen parallell mellan Skriftställarförbundets situation och en annan litterär institutions med dessvärre lite större auktoritet, Svenska Akademien. Det förra har Ekstam, en trots allt ganska liten broder i den nazistiska gemenskapen, den senare har Sven Hedin, som inte skulle behöva någon tremannakommitté för att få sina antecedentia utredda. Skriftställarförbundets jubileumsfest bojkottas, och med viss rätt, av press, författare och allmänhet men Svenska Akademiens högtidssammankomst kittlas med vördnadens pekfinger i spalterna och de ytterst få författare i Akademien, som håller någon färg och som säkerligen vägrat i vändningarna om de inbjudits till Skriftställarförbundets fest infinner sig punktligt i frack och hög hatt om aftonen den 20 december på Börsalen.

Tydligt förhåller det sig enligt den gamla välkända tesen så att de små tjuvarna fälls, medan de stora går fria. Felet med Nasidor Ekstam är kanske när allt kommer omkring bara det, att han inte låtit sig inväljas i Svenska Akademien men det är ju ännu inte för sent att bättra den saken. Som parentatör över Sven Hedin skulle han säkert göra sig utmärkt.¹⁰

Vid krigsslutet kommer Dagermans kritik av Svenska Akademien och Sven Hedin att intensifieras. Bakgrunden är att Hedin, i *Dagens Nyheter* 2.5.1945, uttalat stark sympati med Adolf Hitler i samband med nyheten om dennes död. Hedin skriver här om sin möten med Hitler och avslutar:

Jag bevarar ett djupt och outplånligt minne av Adolf Hitler och betraktar honom såsom en av de största män världshistorien ägt.

Nu är han död. Men hans verk skall leva. Han gjorde Tyskland till en världsmakt. Nu står detta Tyskland vid randen av en avgrund, därför att dess vedersakare icke kunde fördrå dess växande styrka och makt. Men ett folk på 80 miljoner, som i sex år hållit stånd mot hela världen – med undantag av Japan – och som kämpat en

mot 25, kan aldrig utplånas. Den store Ledarens minne skall leva i det tyska folket under årtusenden.¹¹

Hedins uttalande möter, inte oväntat, omedelbar kritik i *Arbetaren* där Dagerman ett par dagar senare citerar Hedins ord och ånyo ifrågasätter dennes plats i Akademien. Dagerman vill här mena att det inte är försvarbart att Hedin, som ledamot, har till uppgift att utse nobelpristagare i litteratur. ”Det kunde kanske tänkas”, skriver Dagerman, ”att någon fick för sej att det inte är riktigt hygieniskt att den funktionen bland annat utövas av en person som betraktar det tråk som ville trycka alla kulturella nyodlingar i sitt bruna famntag som en ovärderlig naturtillgång”.¹² Kritiken kulminerar så i en av Dagerman initierad rundfråga till några svenska författare – Vilhelm Moberg, Marika Stiernstedt, Jan Fridegård, Moa Martinson – där dessa tillfrågas om sin syn på ”fallet Hedin”. Deras svar publiceras, tillsammans med en kortare artikel av Dagerman, i *Arbetaren*, 19.5.1945.¹³ Moberg, Fridegård och Martinson tar här starkt avstånd från Hedin, medan Stiernstedt försvarar honom.¹⁴ Dagerman kritiserar i sin artikel i huvudsak Akademiens agerande och kallar den ”en den svenska parnassens lilla groggveranda”. Som sådan borde den visserligen, menar han, vara ointressant och inte värd att ta på allvar, men dess funktion som utdelare av nobelpris i litteratur gör att det ändå blir av nöden att sätta dess medlemmar under belysning. Dagerman upprepar här den kritik han tidigare framfört och skriver bl. a. att ”det gör dessutom onekligen ett rätt ohygieniskt uttryck att en av världens förnämsta litterära utmärkelser skall utdelas av en institution där en presumtiv quisling är representerad”.

Denna kritik av Sven Hedin kommer, vill jag mena, att ligga som en underström i ”Upptäcktsresanden”. Och när Dagerman där skall söka argument i dramats diskussion av den legendariske Asienfararen är det till August Strindberg han vänder sig.

I december 1874 tillträder Strindberg sin tjänst som bibliotekarie vid Kungliga Biblioteket i Stockholm.¹⁵ Arbetet ger honom, bland mycket annat, möjlighet att fördjupa sina kulturhistoriska forskning. Härvid har han särskilt kommit att intressera sig för de karolinska krigsfångarnas öden i

Sibirien efter slaget vid Poltava 1709.¹⁶ Stindbergs efterforskningar kommer honom att, sommaren 1879, göra ett fynd i Linköpings stiftsbiblioteks samlingar. Där återfinner han krigsfånge Johan Gustav Renats karta över Lop-nor och Tarimbäck- enet, upprättad 1738.¹⁷ För sina forskningar tillde- las Strindberg, i mars 1880, Ryska Geografiska Säll- skapets medalj i silver och kartan publiceras året därpå av sällskapet.¹⁸ Denna karta skall komma att bli Strindbergs främsta tillhygge i den förestående bataljen med Sven Hedin.

Denna börjar oskyldigt nog. I den artikel av Strindberg som skall komma att stå som den första i Strindbergsfejden – ”Faraondyrkan”, publicerad i *Afton-Tidningen* den 29 april 1910 – återfinns Hedin, icke namngiven och endast i periferin. Bak- grunden till artikeln är det upprop som, på ini- tiativ av Arthur Stille, sänts ut i början av året. ”Svenska fosterlandsvänner” har där uppmanats att bilda ett karolinskt förbund i akt och mening att vidareföra ”hjaltekonungens” namn. Bland under- tecknarna märks såväl Sven Hedin som Fredrik Böök.¹⁹ Uppropet får Strindberg att i sin artikel gå till hårt angrepp mot, som han skriver, ”Sver- ges Sämsta regent”. Under tecknarna kallar han ”uslingens beundrare”.²⁰ Ett par veckor senare fort- sätter Strindberg, i en artikel betitlad ”★★★” (Karl XII kallas här av Strindberg genomgående för ★★★ eller K.) i *Afton-Tidningen* den 14 maj 1910, sin kritik av Karl XII. Här framförs åter en ännu för- täckt, men nu mer tydlig kritik mot Sven Hedin. I artikeln angriper Strindberg Karl XII:s, som han skriver, ”rövartåg i två gånger nio år” och lyfter i stället fram dennes ”tappra, trogna vänner”, vilka han övergivit och lämnat till ”Sibiriens ödemar- ker”. Dessa är de karolinska krigsfångar, bland dem Johan Gustaf Renat, vars geografiska bedrif- ter och kartografiska gärningar Strindberg nu vill lyfta fram. Han avslutar sin text med orden:

Centralasien var således genomforskat av svenskar på 1700-talet och på deras kartor kan man läsa intressanta uppgifter om landets beskaffenhet: ”Här finns vilda kameler”; ”Här finns guldsand”, o. s. v. Sjön Lop-Nor med dess hemlighetsfulla intermittenta tillvaro var känd; alla mongolspråken voro utforskade och jämförda med finskan (se Strahlenberg), antikviteter och handskrifter hemfördes, bergverk upptäcktes, naturföremål beskrevos. Med ett ord: Centralasien och Sibirien voro bättre kända då än senare; och när man nu ämnar döpa om Gaurisan- kar, och kanske Areskutan, borde de första svenska Asia-

geografernas namn hugfästas, och främst av alla Strahlen- bergs, vars mästerverk än i dag begagnas som källskrift.²¹

Detta stycke, med dess kritik av hjaltekonungen och framhållande av tidiga ”Asia-geografer”, var, om än outtalat, direkt riktat till Sven Hedin, som på sitt skrivbords ena sida hade Karl XII:s döds- mask och på den andra jordgloben och som till- bringat månader vid Lop-nors stränder för att fast- ställa dess vattenflöden.²² Staffan Rune har visat att Strindberg under ett par års tid förberett angrep- pet på Hedin. I brev till förläggaren Karl Börjes- son skriver Strindberg i december 1907 om Renats karta och förklarar att denne, inte Hedin, var den förste svensken vid Lop-nor.²³ Ett år senare är Strindberg otålig att få komma till skott och skriver till Börjesson: ”Skola vi nu dra åstad med svensken Renats karta öfver Calmuckiet och Lop-nor?”.²⁴ Men det skall alltså dröja till 1910 innan fejden är ett faktum och striden mellan de båda national- monumenten tar verklig fart först i juli det året.

Tvekampen inleds på allvar med Strindbergs artikel ”En Svensk Karta över Lop-nor och Tarim- bäckenet. Av Johan Gustaf Renat 1738”, publicerad i *Aftontidningen* den 13 juli 1910. Kritiken av Hedin är här uttalad, men ännu ganska mild. Strindberg menar att det av Renats karta, vilken han alltså själv funnit i Linköpings stiftsbibliotek, framgår att, som han skriver, ”Prschevalskij icke var den första Europé som reste till Lop-nor och att Hedin icke var den första Svensken”.²⁵ Kartan kan möjli- gen, skriver Strindberg vidare, lösa ”tvisten mellan Prschevalskij och Richthofen” samt även veder- lägga eller bekräfta Hedins ”beräkning att Tarim sökt sig ny bana på 1720-talet”.²⁶ Kartstriden börjar nu väcka intresse och i *Dagens Nyheter* frågas: ”Har Sven Hedin känt till denna karta?”.²⁷ Tidningen ber Hedin att komma med svar i frågan och den 19 juli publiceras där hans öppna brev under rubriken ”Den första svensken vid Lop-nor”. Tonen i brevet är överslätande och sval. ”Om”, skriver Hedin, ”en svensk varit där 200 år före min tid, skulle det endast lända till min uppriktigaste glädje, så mycket mer som ’fosterlandets ära’ ju då i mycket högre grad blifvit räddad”. Han är, skriver han, ”Strindberg uppriktigt tack skyldig att han riktat min uppmärksamhet på denna karta” och avslutar så med orden: ”Längden af denna epistel bevisar att jag icke kan dela de tidningars åsikt hvilka i

Strindbergs artikel velat se ett angrepp mot mig. På mig har den i stället verkat som champagne – ja, som ett eko från karolinernas lysande tider i hjärtat af Asien.”²⁸ Hedin tycks alltså här vilja tona ned de drag av öppen konfrontation som dagspressen antytt. När Hedin skriver brevet, vilket är daterat den 18 juli, är han dock ovetandes om att Strindberg redan trappat upp ordstriden. I *Afton-tidningen* publicerar Strindberg nämligen den 18 juli under rubriken ”Upptäckar-Humbug” ett i dialogform utformat kraftigt angrepp på Hedin där det bland annat heter:

- Har Sven Hedin upptäckt några nya länder?
- Nej!
- Varför skall nationen samlas vid landgångar och perornger när han kommer sättande?
- [---] När nu Prschevaskij rest upp, kartlagt och grundligt beskrivit alla de länder som Hedin sedan bereser, så blir ju Hedin bara epigon och hans verk kunde kallas paralipomena eller remplissage, ett slags korrekturläsning. I litteraturen kallas det *eftergläfsat*, när man tar en förmgiftning av en författare, och av tacksamhet biter honom i handen.

Hedin har beskrivit sandhögar i oändlighet och kartlagt bergknallar, vilka alltid varit kända, ehuru ingen brytt sig om att kartlägga dem. Och alla bergknallar äro vattendelare, av den naturliga orsak, att vatten rinner nedåt bergen och icke uppåt. En vanlig lantmätare, väl utrustad, skulle utan pittoreska äventyr ha utfört Hedins kartarbeten, men hans namn skulle aldrig trängt längre än till Lantmäteri-kontoret. Hedin reser dock som en *okunnig* lantmäteri-auskultant; han kan icke landets språk, är föga bevandrad i naturvetenskaperna, litet i antikviteterna och historien. Hans stora Svenska föregångare Strahlenberg kunde allt detta, och hans enda kvartband innehåller mer än Hedins alla kvarter som kostat nationen mer än hundra tusen kronor.

[---]

- Har han inte upptäckt något nytt land då?
- Nej, varken Tarimbäcken, Lop-nor (sjön), Gobi eller Tibet...²⁹

Artikeln får inte oväntat Sven Hedin att på nytt ta till en nu betydligt vassare penna. I *Dagens Nyheter* publiceras den 22 juli hans omfattande och uppretade svar på Strindbergs angrepp under rubriken ”Strindbergs asiatiska horisont”. Hedin kommer här på samma gång att, med några retoriska vändningar, försvara Renat som den förste (tappre, företagsamme, svenske krigare) att på ort och ställe kartlägga Lop-nor och avfärda det han kallar ”Strindbergs egna ströftåg på geografens fält” (”Strindbergs hjärna är icke möblerad för att

bedöma geografiska frågor.”). Som svar på Strindbergs hävdan om att han inte upptäckt något nytt land skriver Hedin: ”Han söker lura i sina stackars läsare att Prschevaskij gjorde undan allt hvad Asien heter och att hvarken jag eller någon annan hade där att göra sedan. Och dock ha vi i denna stad hela institutioner som icke syssla med annat än vårt eget lands utforskande och uppmätning.”

Hedins svar till Strindberg är hårt och sammanbitet och avslutas med ett opåkallat utfall som får John Landquist att kalla artikeln den ohyggligaste och vidrigaste som publicerats i en svensk tidning.³⁰ Hedin skriver:

Man går förbi hans bostad här i Stockholm med en känsla af att passera ett sorgehus, där bären redan står bäddad. Och ändå sitter han där alltjämt och skrifer, ensam med sitt hat, och förtäres dag och natt af afunden, värre än kvinnan af sin svartsjuka. Ett blekt åter-sken från forna ljusare tider är det enda lager som smycker hans silfverhår.

Mörkret har redan börjat att stiga omkring honom. Snart komma de svarta läderlapparna, och hjärtat kallnar. Då är det för sent att bikta. Sedan kommer domen. Skall Strindbergs kristendom gillas af hans domare? Stackars ödslige, ensamme pilgrim, som lefver på ruiner af sitt eget tragiska lif! Det är som om han redan med brådskande steg, med bullersamma pipor och flöjter i täten, börjat sitt tåg under de Svarta fanor som visa honom vägen till Hades.³¹

Med detta kulminerar Hedins och Strindbergs fejd.³² Strindberg återkommer med ett inlägg – ”Svenska Asia-forskare (före Carlo Landberg och Sven Hedin)” – i *Afton-Tidningen* den 25 juli där han ånyo framhåller de karolinska krigsfångarnas – ”Sven Hedins Svenska föregångare” – geografiska arbeten. Två dagar senare, den 27:e, publicerar han, även det i *Afton-Tidningen*, artikeln ”Islam i Svenska Lantmäteriets Historia”. Han framhåller där på nytt att Hedin ”icke upptäckt några nya länder” och skriver vidare om dennes verksamhet som ”upptäckare”: ”Att han kartlagt trakter som alltid varit kända och genomströvade, den äran kunde han ha delat med en lantmätare.” Denna gång avslutas artikeln med ”en interpellation till Sven Hedin” att denne skall redogöra för sina i *En färd genom Asien* omnämnda beräkningar vad gäller floden Tarims nya lopp och Lop-nor-sjöns läge.³³ Hedin svarar kyligt i *Afton-Tidningen* följande dag att tidningens spalter inte räcker till för att utreda Lop-nor-problemet. Han hänvisar

”interpellanten” till källorna, till kartmaterialet, och begär å sin sida att Strindberg skall redogöra för de grunder på vilka han menar sig säkert kunna säga att Renat verkligen varit vid Lop-nor och själv ritat upp den karta som bär hans namn.³⁴ Dessutom skriver Hedin: ”Att jag inte upptäckt några nya länder, varken Gobi, Tibet eller Amerika, är förargligt – men sant”.³⁵ Strindberg svarar kort i samma tidning den 29:e med ytterligare en redogörelse för Renats karta där han även signalerar för sin kommande utgivning av denna ”i stort format”.³⁶

I augusti samma år ges kartan ut i Strindbergs *Tal till nationen* där han, bland andra texter, samlar sin kritik av Hedin. Tre veckor efter utgivningen av denna publicerar Sven Hedin pamfletten *Svar på ”tal”*.³⁷ Här går han noggrant igenom Strindbergs geografiska och kartografiska argument och smular dem sönder och samman. Att vara kartläsare räcker inte skriver Hedin efter att ha räknat upp ett otal historiska och samtida Asienresenärer: ”Sådana är fordringarna på modern geografisk forskning. Man plockar inte fram tvåhundraåriga kartor ur biblioteken och säger: så här ser landet ut. Man arbetar i fältet, på platsen, gör nya detaljerade kartor och jämför dem sedan om man så vill med gamla dokument”.³⁸ På Strindbergs tal om att han inte upptäckt något nytt land svarar Hedin ironiskt:

Tänk så förargligt! Så synd att jag icke upptäckte Tarimbäckenet, där Marco Polo reste 1274. Och Lop-nor, där jesuiterna drogo fram i början och midten af 1700-talet. Och att jag inte förekom pater Gerbillon, som 1668–1698 gjorde åtta missionsresor genom Gobi och efterföljdes af en hel rad andra resande långt innan jag var född. Och i Tibet lät jag redan år 1328 Odorico de Pordenone vinna äran att vara den förste europén, ehuru Marco Polo redan förut hemfört upplysningar om detta land.³⁹

Vad gäller Strindbergs och Hedins ordstrid är det att notera att där Lop-nor-sjön blir en första geografisk utgångspunkt är det närmast betydelsen av ordet ’upptäckt’ som i deras allt mer upptrappade retorik skall komma att utgöra replipunkt för dem båda. För Strindberg tycks det ’att upptäcka’ alltigenom bevara sin jungfruliga klädnad, konnoterande obeträdda marker och aldrig skådade vyer. Hos Hedin hör begreppet mera samman med kartläggning och uppmätning, med bevisföring och diopterkompassernas vinkelpriometer.

Vad gäller detta bör Strindberg först ha upprörts av Hedins framställning av sina resor i de två praktverken *En färd genom Asien* (1898) och *Asien. Tusen mil på okända vägar* (1903). I den förra kallar Hedin sin verksamhet ”upptäcktsgeografi” och skriver att han i norra Tibet – ”ett fullständigt terra incognita” – skulle vara ”den förste europeen” och ”hvarje steg en landvinning och hvarje berg, sjö eller flod en upptäckt”. Denna upptäckt visar sig dock hela tiden mer bli en fråga om kartläggning. Detta blir tydligt i förordet till volymen där Hedin skriver:

De topografiska arbetena började jag – efter att ha lämnat de välkända områdena å ryska Pamir bakom mig – sommaren 1894 och kartlade med diopter, mätbräde och stegräkning trakten kring Lilla Kara-kul, hvarefrån jag sedan utgick för att upptaga Mus-tag-atas gletschrar.

Sedan kartlade jag hvarje väglängd som tillryggalades under åren 1894, 1895, 1896 och början af 1897, och icke en dag försumrades detta viktiga arbete. Icke en lucka uppkom i den långa kroklinien genom Asien, som först avslutades då jag den 2 mars 1897 red in i Peking och hade tecknat det 552:a kartbladet.⁴⁰

På samma sätt blir beskrivningarna av upptäckandet i *Asien. Tusen mil på okända vägar* mer en fråga om uppmätning. Bland de ting som är oundgängliga för Asienresenären noteras här sida upp och sida ner av instrument, som universalreseedolit, djupvattenstermometer med hylsa och afkopplingspropeller, avvägningstubb med stångskalor etc. Här skriver också Hedin i sitt förord: ”Kanske någon skall finna berättelsen alltför utförlig och somliga kapitel enformiga. Jag ber då att få påminna om, att dessa länder aldrig förr blifvit besökta, – än mindre beskrifna, och att de sålunda äro värda uppmärksamhet.”⁴¹ Vidareförandet av en i höjder och kartprofiler mätbar kunskap blir här det primära: ”Genom Asien dansar man icke på rosor. Mödan äger dock sin lön: det medvetna att hafva ökat mänsklig kunskap.” Synsättet är genomgående i volymerna. Om den farofyllda färden på floden Tarim skriver Hedin: ”Om nu läsaren undrar *hvarför* jag egentligen företog denna flodfärd och frågar hvilken vinst, från geografisk synpunkt, jag väntade mig däraf, så vill jag svara, för det första, att det var den enda väg genom hela Ost-turkestan, som jag icke kände förut, och för det andra, att Tarims lopp aldrig blifvit kartlagdt

förr.”⁴² Det är också detta som får Strindberg att likna Hedins verksamhet vid lantmätarens, en liknelse som Hedin själv inte verkar helt främmande för då han, som vi sett, svarar på Strindbergs tal om redan upptäckt land med att hänvisa till de inhemska upptäckarna, de ”institutioner som icke syssla med annat än vårt eget lands utforskande och uppmätning”.

Denna närmast topografiskt baserade betydelseglidning av begreppet ’upptäcka’ kommer att genomsyra Strindbergs och Hedins inlägg och, till viss del, leda till att de i någon mening talar förbi varandra. Även hos Strindberg är det, som vi sett, kartläggandet som till en början är det väsentliga. När han redan i *Svarta fanor* (1904) häcklar Hedin heter det: ”Efter Nordenskiöld saknade Sverige en stor resande, och han gjorde en så stor, att Stanleys namn nämndes bredvid hans, ehuru svensken bara berest kartlagda länder och väl aktat sig för större vattendrag”.⁴³ I de i *Afton-Tidningen* publicerade artiklar där Hedin kritiserats kommer dock striden om kartläggandet, och då Renats karta i synnerhet, så småningom mer att övergå i en strid om upptäckandet som sådant. Hedins har ju, sägs det där, bara genomfarit länder som redan besökts av ett otal människor. För Hedins träffar denna kritik oundvikligen bredvid målet. För honom är kartläggande hela tiden synonymt med upptäckande och okänt är det som icke är uppmätt. Det är denna glidning i betydelse som, vill jag mena, Dagerman kommer att utnyttja i ”Upptäcktsresanden”.

Dagermans drama är på flera sätt möjligt att läsa som en ”mottext” till Hedins reseskildringar från Asien. Hedins verk är såväl kvantitativt som retoriskt monumentala. De är till omfång och anslag stora verk, vart och ett om två tegelstensvolymer med omfattande illustrations- och kartmaterial, skrivna, så som är tillhörigt genren, med blicken stundtals redan fäst vid en förväntat begäpande läsekrets och eftervärld.

I sina rysligaste stycken är verken dokument över ett odiskutabelt och aldrig ifrågasatt förhållande mellan den burne och hans bärare. Allra tydligast blir kanske detta i *En färd genom Asien* där en av verkets höjdpunkter, eller lågvattenmärken om man så vill, är den på många sätt grymma skildringen av dödsmarschen genom öknens Takla-

Makan. Med irriterad stämma beklagar sig Hedins här över att han ideligen ”får stanna och vänta på de andra”.⁴⁴ När tjänarna lider svårt av törst och inte längre förmår utöva sina plikter klagar Hedins: ”Kasim var nu på upphållningen och förmådde ej gräfvna den sedvanliga sandgropen, ej heller beströ mig med nattkall sand, och jag led därför mycket af hettan”.⁴⁵ Bärarnas egna röster är i verken svaga och otydliga. När de ljuder i berättelsen får de oftast ge uttryck för en reflekterad och naiv oförståelse inför Hedins omfattande karläggningsarbete. I *Asien. Tusen mil på okända vägar* heter det:

Jag kunde förstå Ördeks tankegång, då han kände sig hemsk till mods i denna öken, som aldrig tog slut, där icke ens solen lyste och där vi allt djupare förirrade oss. Han talade med hänförelse om Tarims stränder, om sjöarna, kanoterna och fiskenäten och som om ett paradiset, dit han aldrig skulle få återvända.⁴⁶

När några av de städslade männen beslutar sig för att vända om håller Hedins en blodisande föreläsning för dem där han förutsäger dem, som han skriver, ”hur deras vådliga vandring skulle aflöpa”. Därpå heter det: ”Vare sig denna skildring gjorde ett djupt intryck på dem, eller de själfva togo sitt förnuft till fånga, alltnog, på kvällen nalkades de som botgörare mitt tält, föllo på knä och bådo för pina och död att få stanna kvar, hvilket då godhetsfullt beviljades dem.”⁴⁷

Och det är här den betydligt ’mindre’ och ’oansenligare’ texten träder in – Stig Dagermans ”Upptäcktsresanden”. De personer som omger Upptäcktsresanden, och som till namn och funktion är desamma som omgav Hedins – Vägvisaren, Kameldrivaren, Den unge bäraren och Den gamle bäraren – ges här tydliga röster.⁴⁸ Medan Upptäcktsresanden vilar, ur hörhåll för männen, diskuterar de, i överförd mening, kolonialismens och egoismens mekanismer. Och här, liksom i polemiken mellan Strindberg och Hedins, blir upptäckandets natur det centrala.

I dramat agerar Upptäcktsresanden endast i den tredje akten, då han tillsammans med Vägvisaren befinner sig på en flotte på väg nedför floden. I övrigt är hans medverkan begränsad till att vara en närvarande, men icke deltagande, vilande eller, i fjärde akten, död kropp. När Upptäcktsresanden väl talar i dramat tycks hans ord ta färg av den

glidning mellan betydelsen av 'att upptäcka' som vi tidigare sett i debatten mellan Strindberg och Hedin. Upptäckta är tingen här inte förrän han själv har upptäckt dem.

Jag har alltid velat upptäcka saker och ting. Hela mitt liv. När jag var liten och fick getmjölk kunde jag inte dricka förrän jag hade upptäckt att getter fanns. I skolan ville jag inte lära mej ett enda namn på en stad eller ett land därför att jag själv inte hade upptäckt dem och alltså tvivlade på att de fanns. En dag rymde jag hemifrån för att upptäcka en borg som alla talade om. Jag hittade ett stort fult hus och grät när jag upptäckte det, grät över att jag inte kunnat låta bli att göra det. – Vet du varför jag skrek i natt? [---] Jag drömde att vi var framme.⁴⁹

Här ges i någon mening uttryck för samma *desiderium incogniti* som, enligt Hedin själv, drev honom in i öknen.⁵⁰ Lusten blir en lust att se med *egna* ögon, inte nödvändigtvis att se *först*. Hos Hedin blir denna skillnad närmast oväsentlig. Den egna upptäckten (kartläggandet) är, för honom, liktydig med Upptäckten. I dramat försvaras detta förhållningssätt närmast av Vägvisaren. Efter mordet på Upptäcktsresanden heter det:

Vägvisaren: Men begriper ni inte att ni har dödat upptäckten? Ni har gjort floden och djungeln och öknen oupptäckta igen!

Kameldrivaren: Än sen då? Jag tycker stranden ser precis likadan ut som för en kvart sen. Och om ingenting har förändrats, var finns då upptäckten?

Vägvisaren: Den fanns i honom. Det var ingen särskild märkvärdig man. Men i honom fanns upptäckten.⁵¹

I dramat är det också främst Vägvisarens och Kameldrivarens röster som ställs mot varandra i diskussionen av upptäckandets natur. Den gamle bäraren får närmast ge röst åt en trött och blaserad tjänares åsikt: "Upptäcka! Vad är det? Skit och ömma fötter!" och "Upptäcka! Det är löss och plåga har jag sagt."⁵² Vägvisarens röst blir i stället, som vi sett, närmast solidarisk med Upptäcktsresanden och Kameldrivaren blir i denna diskussion en motröst, ett dramatiskt instrument för Strindbergs argument mot Hedin, om man så vill.

Kameldrivaren: En annan sak: Du har väl varit här förut eftersom du hittar så förbannat bra.

[...]

Vägvisaren: Joo, jag känner nog till öknarna här. Och djunglerna också. Jag har skjutit lejon här i trakten, om det intresserar.

[...]

Kameldrivaren: Fint. Du säger du har varit här redan. Då så. Då är den här djungeln redan upptäckt. Då är alla ställen som han som sover ska upptäcka redan upptäckta. Upptäckta av dej, menar jag.

Vägvisaren: Nej. Det är fel. Jag har varit här. Jag har till och med levat här. Men jag har inte upptäckt det här landet.

Kameldrivaren: Inte? Hur blir man upptäckare då?

Vägvisaren: Först komma långt bortifrån.

[...]

Sen älska det man ska upptäcka över allt annat.

[---]

Sen måste man vara herre över allting som redan är upptäckt så att man kan dra en gräns kring det oupptäckta och därigenom befria sig själv från ångesten för det.

[---]

Kameldrivaren: Men du sa: 'Vara herre över'. Just det. Det är vad jag har märkt. Att vara herre är mycket bra för en upptäcktsresande. Har man makt att låta sej bäras halvdöd eller halvsovande genom världen är man upptäckare. Annars blir man bara bärare.⁵³

Här tillkommer också en politisk dimension i dramat, en kritik av imperialismen. Där landet sedan länge är 'upptäckt' av sina inbyggare, blir det inte så mycket upptäckandet som besittningstagandet och dess grund i en rädsla för det okontrollerade som driver expeditionen framåt genom öknen, djungeln, nerför floden och till havet. Upptäcktsresandens blindhet inför landets verkliga 'upptäckare' blir då också det som driver Kameldrivaren att sticka kniven i honom. Här heter det:

Kameldrivaren: Bortom alla horisonter är öar, sa jag. En oupptäckt ö, sa han. Då sa jag: Det finns inte en albatross som inte har upptäckt den, sa jag. Och minns ni vad han svarade: Jo, albatrosser känner det inte på det sättet, sa han.

Den unge bäraren: Då tog du honom i axeln.

Den gamle bäraren: Och kniven i andra hand.

Den unge bäraren: Och jag glömmar aldrig vad du sa. Vad vet ni om hur albatrosser känner det, sa du, när ni inte ens vet hur en bärare känner det, sa du.

Kameldrivaren: Ja, det sa jag. Och det står jag vid. Nu och alltid.⁵⁴

Utforskandet och kartläggandet, nedtecknandet av det 'okända', leder osökt till en läsning av dramat som en allegori över författandet. Tom Karlsson antyder en sådan läsning. Han identifierar Upptäcktsresanden med diktaren och menar att bärandet av denne är en symbol för det faktum att författaren, som han skriver, "är helt beroende av att

andra människor utför tungt och ostimulerande arbete".⁵⁵ En sådan läsning kan ligga nära till hands mot bakgrund av Dagermans många uttalanden om den konfliktfyllda diktarrollen med dess dubbla, konstnärliga och sociala, krav och ansvar.⁵⁶ Även Magnus Florin läser dramat, på ett plan, som ett drama om skrivande och, i förlängningen, om Dagermans författarskap. Även han identifierar Upptäcktsresanden med diktaren och menar att mordet ger uttryck för att diktaren blir offer för sin dikt.⁵⁷

En sådan identifikation blir dock alltför enkel. Förvisso är Upptäcktsresanden den som, utåt sett, leder vägen in i 'det okända', men om någon för en diktares talan i dramat tycks det snarare vara Kameldrivaren, den vars röst vi också, mot bakgrund av Strindbergsfejden, identifierat som i någon mening "strindbergs".

Kameldrivaren berättar i dramat tre historier, två av dem återges, en antyds. Båda de återgivna historierna är möjliga att läsa som allegorier över skrivandet och båda har färg av den syn på författandet som var Dagermans. Den första berättelsen lyder:

Det var en kameldrivare med en sån här kniv som var ensam i öknen med en kamel. Vattnet tog slut och han blev så törstig att han inte kunde bära det. Då ställde han sej först på kamelen för att se om han såg en oas. Man han såg ingen. Då klättrade han högst upp på en våg, en sån som den här. Men inte heller därifrån såg han en oas. Då gjorde han en stege av sin längtan och klättrade så högt upp på den stegen att kamelen låg som en spyfluga under honom. Men inte ens från stegens högsta pinne såg han någon oas. Då klättrade han ner, dödade kamelen med sin kniv, öppnade honom och drack ur honom som en källa.⁵⁸

Här anar vi kampen mellan diktaren och hans stoff, mellan trohet mot den egna längtan, ett konstnärligt samvete, och trohet mot verkligheten, ett socialt samvete. Kamelen, källan, tycks här stå som bild för det verklighetens stoff diktaren inte skall avlägsna sig ifrån. En stege av längtan riskerar att förvandla detta stoff till en spyfluga. Vi möter samma bild i Dagermans essä "Diktaren och samvetet" där diktaren, när han är färdig med sin skapelse, när han "fyllt i alla dunkelt skymtande linjer med ord", finner att "det hela har krympt", att dikten, "resultatet av kalkeringen", har blivit "mikroskopisk i jämförelse med den kopierade upp-

levelsen".⁵⁹ Det konstnärliga, skrivandet, blir en otillräcklig avbild, där otillräckligheten tycks öka med avståndet dikt – verklighet.

Dramats andra berättelse i berättelsen blir en än tydligare gestaltning av diktares konfliktfyllda roll. Här berättas:

Jo, den här kameldrivaren var ensam med sin djungel och sin kniv. Med kniven högg han sej fram genom djungeln därför att han var nyfiken på hur djungeln skulle se ut när han huggit tillräckligt länge. Men när det många dar i sträck såg likadant ut började han tänka att hans nyfikenhet kanske bedrog honom. Visserligen kunde det hända att en ny och förbluffande syn skulle möta honom bakom närmaste snår, men, tänkte han, när han nu gjorde denna syn till sin, förlorade den då inte den enda egenskap som gjorde den eftersträvsvärd: nämligen den att vara obekant. Ju längre han högg sej in i djungeln ju mer banaliserade han alltså sin tillvaro samtidigt som han alltmer förlorade kontakten med sina grundläggande erfarenheter av hemtraktens berg, trädgårdar och kvinnor, det vill säga lät alla sina tidigare upptäckter förfalla. Men när han så ville vända om för att så att säga upptäcka det oupptäckta i det redan upptäckta märkte han till sin förvirring att halva kameldrivaren önskade bli kvar för att upptäcka det oupptäckta i det oupptäckta. Då väntade han till natten när kniven inte längre blixtrade och stack den halvt in i bröstet för att döda den halva av sej själv som gjorde allt så förvirrat, men som man kunde vänta gick det ändå galet och han dog helt och hållet. Det var den kniven.⁶⁰

Att "upptäcka det oupptäckta i det oupptäckta" tycks här bli liktydigt med att skriva en litteratur som upptäcker litteraturen, en litteratur där det konstnärliga samvetet får tala, och det att "upptäcka det oupptäckta i det redan upptäckta" liktydigt med skrivandet av en i huvudsak socialt och politiskt motiverad litteratur, där redogörelsen för missförhållanden blir det i någon mening centrala. Konflikten är den, som vi sett, hos Dagerman ständigt återkommande. Den konstnär som känner lust till båda skrivsätten har, tycks Dagerman här vilja säga, att alltid leva kluven och aldrig mer än till hälften rättfärdigad inför sitt eget samvete, eller att sluta skriva. I båda dessa berättelser tycks också kniven bli en symbol för pennan, det vapen med vilket författaren slår sig fram genom djungeln eller söker vatten i öknen. Bilderna för verkligheten, för världen, är här lätt igenkännbara. Men den blir också det vapen som i slutändan kan vändas mot det egna jaget, när skrivandets plåga överskuggar lusten.⁶¹

Då Kameldrivaren i dramats slut sticker kniven i Upptäcktsresanden blir detta mord snarast en handling av avsky inför maktfullkomlighet och inför bortvändhet inför dem vars röster inte tillåts höras. Om vi ser honom som en representant för Diktaren (med pennan i hand) kan vi säga att han här uppfyller dennes främsta uppgift, som Dagerman såg den, att vara en omstörtare och en frihetens förkämpe. I någon mening blir mordet, mot bakgrund av Dagermans tidigare kritik, ett mord på Sven Hedin, som får stå som en personifikation av imperialism och maktutövande. I detta förvandlar Stig Dagermans miniatyrdrama Sven Hedins praktverk och får det att rämna. Det texten talar om gör den också. Med en välvillig nick till rabulisten Strindberg blir makten avsatt.

ABSTRACT

Lotta Lotass, "Beyond all horizons are islands": Stig Dagermans "Upptäcktsresanden" in relation to August Strindberg's cartography and Sven Hedin's geography.

Stig Dagerman's drama "Upptäcktsresanden" ["The Explorer"], first published in 1947, is one of the author's least known works. In the few extant studies of the drama, it has chiefly been compared to Bertolt Brecht's *Die Ausnahme und die Regel* (1930), a play with which it partly shares its setting, situation and, to some extent, its political standpoint. But Dagerman's drama is not primarily, as Brecht's, didactic. We find instead that the symbolism of discovery itself is at the base of many of the play's discussions and actions.

In my paper I have chosen to read "Upptäcktsresanden" in the light of Stig Dagerman's criticism of the Swedish explorer Sven Hedin. In 1945, at the end of the second world war, Dagerman voiced strong criticism against Hedin and questioned his membership in the Swedish Academy, after Hedin had expressed his admiration for Germany in general and Adolf Hitler in particular. This criticism is, in my view, an undercurrent in the play "Upptäcktsresanden".

In seeking arguments for his fictional critique of the great desert traveller, Dagerman looks to August Strindberg, an author who has left a significant imprint on Dagermans body of work. Strindberg and Hedin were, in one of the Strindberg-feud's more heated debates, involved in a fierce battle of words regarding who was the first to discover Lop-nor and the Tarim basin. Strindberg's interest in the matter stemmed from his find, while working as a librarian at Kungliga Biblioteket in Stockholm in the 1870s, of the war prisoner Johan Gustav Renat's map of the area, drawn in 1738. This map became Strindberg's foremost weapon in the ensuing battle with Hedin.

The fight between the two national monuments is fought with ever harder words and tends more and more, and almost unnoticeably, to revolve around the meaning of the word "discover". For Strindberg the word connotes untroudden land and never before seen views. For Hedin it is more a question of mapping and measuring. Strindberg therefore sees Hedin not as a discoverer, but as a mere land surveyor dressed in an adventurer's suit. Hedin sees himself, not surprisingly, as Lop-nor's first true chronicler.

At the same time as Dagerman, in fictional form, continues along the lines of Strindberg's critique in discussing the concept of "discovery", his play can also be read as a critique in its own right, even as a 'countercontext' to Hedin's monumental works on his travels. Here a critique of imperialism and the white man's sovereignty over the undeveloped country's inhabitants becomes obvious.

The play's discussion of exploration and mapping also allows for a reading of it as an allegory of writing. One might think that the explorer, in such a reading, would become the writer's alter ego. But in Dagerman's text the camel-driver is the character who can be said to give voice to the role of the author. When he, at the end of the play, kills the explorer, the different threads of the play have, to some extent, come together in a singular point. For Dagerman the role of the author was clear—to be subversive and a champion of liberty. So the camel-driver/author becomes the one who puts the criticized Sven Hedin to death, thereby overthrowing the imperialist power. At that point the play has performed the acts it speaks of.

NOTER

- 1 Stig Dagerman, "Upptäcktsresanden. Ett miniatyrdrama i fyra akter", *40-tal*, nr 4, 1947. Dramat är omtryckt i Stig Dagerman, *Teater/i. Samlade skrifter 6. Med kommentarer av Hans Sandberg*, Stockholm, 1982.
- 2 Dramat sattes först upp på Helsingborgs stadsteater i oktober 1949. I programbladet heter det där att dramats syfte är "att berätta om deras tragedi, som bär kulturen vidare, men som icke kan leva annat än som parasiter på andra, samt om deras, som bär kulturbärarna och inte högre önskar än att kasta av sin börda, men vars revolt ändå blir gagnlös, och utan mening". – Lars Levi Læstadius, "Försöksscenen startar", *Försöksscenen. Kammaspel för teatervänner*, Helsingborgs Stadsteater, Program, oktober 1949.
- 3 Bertolt Brecht, *Regeln och undantaget. Fru Carrars gevär*, Stockholm, 1959. Dagerman såg Brecht som "vår tids viktigaste teaterdiktare". Att han var väl förtrogen med "Regeln och undantaget" blir tydligt i hans recension av Studentteaterns uppsättning av stycket i mars 1952. – Se vidare Stig Dagerman, "Brecht hos studenterna", *Arbetaren*, 17.3.1952.
- 4 Per Arne Tjäder, "Dagermans dramatik", *Den Svenska Litteraturen. Band V. Modernister och arbetardiktare. 1920–50*, red. Lars Lönnroth och Sven Delblanc, Stockholm, 1989, s. 245.

- 5 Tom Karlsson, *Vägvisare in i natten. Stig Dagermans litterära projekt*, bo Akademi, Litteraturvetenskapliga institutionen, Meddelanden nr 21, 1994, s. 42.
- 6 Brecht, a.a., s. 42f.
- 7 Brecht, a.a., s. 32.
- 8 Brecht, a.a., s. 25.
- 9 Stig Dagerman, ”Döda vinklar”, *Arbetaren*, 9.8.1944.
- 10 Stig Dagerman, ”De små tjuvarna...”, *Arbetaren*, 5.1.1945.
- 11 Sven Hedin, ”Dr Sven Hedin om Adolf Hitler”, *Dagens Nyheter*, 2.5.1945.
- 12 Stig Dagerman, ”Den siste drabanten”, *Arbetaren*, 4.5.1945.
- 13 Stig Dagerman, ”Svenska Akademien trivs med Sven Hedin”, *Arbetaren*, 19.5.1945.
- 14 Hårdast i sin kritik är Vilhelm Moberg som bl.a. skriver: ”Varje droppe trycksvärta som numera spilles på en person som Sven Hedin är enligt min mening en droppe för mycket. [—] Ju mindre man sysslar med personen Sven Hedin, desto lyckligare är det.” Moberg framför i sitt svar även hård kritik mot den likaledes tyskvänlige akademiledamoten Fredrik Böök. Jan Fridegård svarar kort att Hedin borde uteslutas ur alla föreningar och sammanslutningar. Moa Martinson kritiserar Akademien som sådan och menar att Hedin är för obetydlig för att, som hon skriver, ”göras något som helst nummer av”. Marika Stiernstedt försvarar Hedin och menar att han egentligen är en ”hyggelig prick” och ”ofattbart naiv”. I sin biografi över Sven Hedin raljerar Eric Wennerholm över enkäten. Han skriver: ”I en artikel i tidningen *Arbetaren*, som omramade en författareenquête, framställdes sålunda krav på utslutning av Hedin ur akademien, varvid några som aldrig varit påtänkta att inträda, Moa Martinson och Jan Fridegård, gjorde en utfästelse att inte mottaga inval så länge Hedin satt där.” – Eric Wennerholm, *Sven Hedin. En biografi*, Stockholm, 1978, s. 282.
- 15 Om Strindbergs tid som bibliotekarie se Uno Willers, *Från slottsbygeln till Humlegården. August Strindberg som biblioteksman*, Stockholm, 1962.
- 16 Se vidare Olof Lagercrantz, *August Strindberg*, Stockholm, 1979, s. 107.
- 17 Om Renat skriver Strindberg: ”Författaren Johan Gustav Renat var styckjunkare på artilleriet, råkade i fångenskap hos kalmuckerna 1716. Under en 17-årig vistelse i Kalmuckiet lärde han dessa vildar att smälta järnmalm, gjuta kanoner och bomber och gick med dem såsom överste fältherre mot kineserna. Han återvände 1733 till fäderneslandet med en oerhörd förmögenhet.” – August Strindberg, ”En svensk karta över Lop-nor och Tarimbäcken av Johan Gustav Renat 1738” i *Afton-Tidningen*, 13.7.1910. Omtryckt i Harry Järv, *Strindbergsfejden. Del I*, Lund, 1968, s. 143–145. Strindbergs intresse för de karolinska krigsfångarna återspeglas i hans *Kulturbistoriska studier*, Stockholm, 1881, där han bl. a. publicerar uppsatserna ”Philipp Johann von Strahlenberg, hans karta och beskrivning över Asien” och ”Ur anteckningar om de svenska fångarnas öden efter slaget vid Pultava”.
- 18 Under titeln ”Carte de la Dzoungarie dressée par le Suédois Renat pendant sa captivité chez les Kalmouks de 1716–1733”. Staffan Rune har skrivit en omfattande och innehållsrik studie av Strindbergs verksamhet som kartograf. Se Staffan Rune, ”Strindbergs asiatiska horisont”. En studie i August Strindbergs kartografiska forskning”, *Lychnos*, 1975–76, s. 157–210.
- 19 Förbundet konstituerades den 11 april 1910. Se även Barbro Svensson och Göran Hassler, ”Artiklarna om Karl XII” i ”Strindbergsfejden”, *Litteratur och samhälle, Meddelande från Avd. för litteratursociologi vid Litteraturhistoriska institutionen, Uppsala. Forskningsprojektet Klassamhällets funktioner*, nr 38, 1967, s. 1834f.
- 20 August Strindberg, ”Faraon-dyrkan”, *Afton-Tidningen*, 29.4.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 17–21.
- 21 August Strindberg, ”***”, *Aftontidningen*, 14.5.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 23–25.
- 22 Se Wennerholm, a.a., s. 94.
- 23 Rune, a.a., s. 193. Staffan Rune återger även en opublicerad artikel av Strindberg, med titeln ”Hur man blir Swedenborgare”, skriven tidigast hösten 1909. Den är en dräpande satir över Hedin där dennes ”mottagande på andra sidan” beskrivs. Här heter det bl. a.: ”Men jag tänker mig äfven Hedin i den stunden, nära eller fjeran, då han skall vaka till besinning, och någon med stark stämma skall fråga: Hvilka länder har Du upptäckt? Och då han nu funderar efter, och inte finner namn på något enda land han upptäckt, så gråter han.” – Se Rune, a.a., s. 208f.
- 24 Rune, a.a., s. 195.
- 25 August Strindberg, ”En svensk karta över Lop-nor och Tarimbäcken av Johan Gustav Renat 1738”, *Aftontidningen*, 13.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 143–145.
- 26 Ökensjön Lop-nor kom att bli en ständigt på nytt uppsökt plats i Sven Hedins resor och texter. Sjön var, på kinesiska kartor från tiden kring Kristi födelse, placerad i förlängningen av floden Tarim i norra delen av ökn. Problemet med Lop-nor, av Hedin kallad ”den vandrande sjön”, aktualiserades i samband med den ryske Asienforskaren och generalen Nikolaj Przevalskijs resa i Centralasien 1876. Przevalskij menade sig kunna fastslå att Tarimfloden inte, som de gamla kartorna visade, rann åt öster utan att dess flöde gick söderut och sedermera bildade sjön Kara-kosch’un, vilken han menade var densamma som den på de kinesiska kartorna utmärkta Lop-nor. Den tyske Asienforskaren och professorn i fysisk geografi Ferdinand von Richthofen, tillika Sven Hedins mentor, menade att det inte var den gamla kinesiska sjön som Przevalskij hittat, utan en långt senare bildad sjö, vilken inte kunde vara en ökensjö då dess vatten var sött. Richthofen ansåg att Lop-nor ändrat sitt läge genom århundradena och delgav Hedin sina teorier. Hedin kom så att, under sin expedition i området 1900, utföra sin berömda topografiska precisionsnivellering. Mätningarna av jordytan visade ett horisontalt snitt, lätt påverkligt av erosionens krafter. Den gamla sjön fylldes här igen av slam från floden Tarim samtidigt som den södra delen av ökn, en torr och steril lermark, nöttes ner av kraftiga

- nordoststormar. När så den i öster belägna sjön blivit helt fylld kom vattnet att rinna över och bilda en ny sjö i söder. Samma process skulle, menade Hedin, efter en viss tidsrymd upprepas åt motsatt håll – sjön vandrade. – Om Lop-nor se bl. a. Sven Hedin, *En färd genom Asien 1893–97. I–II*, Stockholm, 1898, särsk. band II, kap. XI: ”Den gamla Lop-nor”, d:s *Asien. Tusen mil på okända vägar. I–II*, Stockholm, 1903, särsk. band I, kap. XXI: ”Den forna sjön Lop-nor” samt band II, kap. VIII: ”Den vandrande sjön”, d:s *Den vandrande sjön*, Stockholm, 1937.
- 27 Osign., ”Sven Hedins svenska föregångare”, *Dagens Nyheter*, 17.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 156f.
- 28 Sven Hedin, ”Den första svensken vid Lop-nor”, *Dagens Nyheter*, 19.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 173–176. Brevet trycktes även i *Aftontidningen* samma dag samt refererades i tjugotalet andra tidningar.
- 29 August Strindberg, ”Upptäcker-Humbug”, *Afton-Tidningen*, 18.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 163ff. Artikeln kom att återges och refereras i ett tiotal tidningar. I artikeln går Strindberg till angrepp inte bara mot Hedin utan mot upptäcktsresande överhuvudtaget. Detta skall ses mot bakgrund av den vid tiden pågående striden mellan Frederick Cook och Robert Peary om vem av dem, om någon, som först nått Nordpolen. (Se exempelvis Gunnar Andersson, ”Cooks och Pearys nordpolsexpeditioner”, *Ymer*, nr 3, 1909, s. 336–347.) Strindberg raljerar i artikeln med dessas geografiska kunskaper och även med Nansen, som ”bara” nått 86°. Mot dessa ställer han vad han menar är de ideala forskningsresandena Henry Stanley och Adolf Erik Norden-skiöld.
- 30 John Landquist, ”Asiatiska stövlar”, *Afton-Tidningen*, 23.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 254ff.
- 31 Sven Hedin, ”Strindbergs asiatiska horisont”, *Dagens Nyheter*, 22.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 223–229. Artikeln kom att återges och refereras i nära trettio andra tidningar. I sin bok om brodern antyder Alma Hedin att de hårda orden nedkastats i vredesmod då hon skriver att han yttrade sig ”obehärskat och häftigt” och ”tog i alldeles för hårt och yttrade ord, som varit bättre osagda”. – Alma Hedin, *Min bror Sven. Brev och minnen*, Stockholm, 1926, s. 332. Hedin kom, mot slutet av sitt liv, själv att ge uttryck för detta. Han bereder plats för Strindberg i sitt stora hjältegalleri, *Stormän och kungar*, som 1950 utkommer i två tunga band. Där skriver han själv om Strindbergsfejden: ”Det dröjde inte länge innan jag djupt beklagade att jag med så hårda och häftiga ord besvarat Strindbergs angrepp.” Vidare skriver han: ”Det enda minne jag bevarar av Strindbergs personlighet är alltigenom tilltalande och jag har många gånger beklagat att våra vägar blott för en alltför kort stund korsade varandra.” Och avslutar: ”utan tvivel skall han ständigt räknas såsom en av de mest geniala och flitigast skapande andarna inom svensk litteratur och inom dramatiken såsom en av de största i världslitteraturen.” – Sven Hedin, *Stormän och kungar. Förna delen*, Stockholm, 1950, s. 202, 194, 203. I ett brev till Zeth Höglund skriver han även på hösten 1951: ”När Strindberg angrep mig, kunde jag inte avstå från att försvara mina positioner. Men jag skulle också ha kämpat med energi för ett Nobelpris åt honom.” – Wennerholm, a.a., s. 173. Här skall också nämnas att Hedins olust inför debatten med Strindberg ledde till att han, som annars var känd för att spara varje rad han skrev, fyllde en säck med korrespondensen, lade en sten i säcken och rodde ut på Baggensfjärden och sänkte den. – Hedin, 1950, s. 202.
- 32 Striden mellan Strindberg och Hedin kom att väcka stor uppmärksamhet i dags- och veckopressen, även utanför Sveriges gränser. Harry Järv återger i *Strindbergsfejden* ett sjuttioal samtida artiklar och notiser, vilka uppmärksammar och förhåller sig till denna den geografiska avdelningen av Strindbergsfejden. Därtill skall läggas att dessa ofta kom att publiceras samtidigt i ett antal tidningar. Att ordkriget Strindberg och Hedin emellan kom att bli så uppmärksammat är dock inte förvånande. Det handlade här om ett nationalmonument som angrep ett annat. Strindberg var vid tiden en obestridd, om än omstridd, litterär gigant. Hedin hade, som siste svensk, blivit adlad 1902, ledamot av Kungliga Vetenskapsakademien 1905 och 1909 invalts i Kungliga Krigsvetenskapsakademien samt erhölet hedersdoktorat vid universiteten i såväl Oxford som Cambridge, fått audiens hos påven Pius X och, 1910, tackat nej till en professur vid Stockholms universitet. Hedin antydde att Strindbergs angrepp hade sin grund i avundsjuka inför de hyllningar som bestods honom vid hemkomsten från Asien 1909 och det faktum att dessa överskuggat Strindbergs födelsedagsfirande. I ”Strindbergs asiatiska horisont” skriver han: ”Är det möjligt att jag begått en indiskretion genom att komma hem (januari 1909) just precis då Strindberg fyllde 60 år!”. Intressant att notera är att Strindbergs avsky inför hyllningarna av Hedin speglar Ibsens tio år tidigare uttryckta olust inför det överväldigande mottagandet av den från ishavet hemkomne Nansen. Se vidare Roland Huntford, *Nansen. The Explorer as Hero*, London, 1997, s. 358.
- 33 August Strindberg, ”Islam i Svenska Lantmäteriets Historia”, *Afton-Tidningen*, 27.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 322–328. Artikeln återgavs och refererades även denna gång i ett tjugotal tidningar.
- 34 Hedin talar här om Renats kopierande av kalmuckiska originalkartor. Om detta se vidare Rune, a.a., s. 169f.
- 35 Sven Hedin, ”Strindbergs interpellation besvarad”, *Afton-Tidningen*, 28.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 341ff.
- 36 August Strindberg, ”Nya Bidrag till Ultimatum”, *Afton-Tidningen*, 29.7.1910. Omtryckt i Järv, a.a., s. 354f. Strindberg kom att gå till tillfälligt förnyat angrepp på Hedin i samband med dennes pamflett ”Ett varningsord” (1911) där Hedin varnade för Ryssland och dess önskan om isfria atlanthamnar, för vilken Sverige stod i vägen. Mer härom se Sten Selander, ”Ett varningsord”, *Bonniers Litterära Magasin*, 1958, s. 818–827.
- 37 Sven Hedin, *Svar på ”ul”*, Stockholm, 1910. Pamflettens första sida pryds av ett motto hämtat från Sven

- Hedins favoritskald Esaias Tegnér: ”Han kan ej hvila, ty han är litteraturens brandvakt, som går omkring och vill släcka ljusen; All tvist med en sådan man är och måste vara personlig; Därför äro alla vapen mot honom tillätna, begabbelsen och bevisningen, förtrytelses allvar och skämtets joller.” Citatet kommer ur Tegnér’s ”Svar på Hr. L. Hammarskölds Historisk-critiska förklaring i Bihaget N:r 3 till Svensk Litteratur-Tidning 1820” där det om Hammarsköld heter att ”hans namn har spridit sig, liksom tistel på en vanhäfdad åker, i nästan alla delar af vår Litteratur”. Hedin hade valt sitt motto med omsorg.
- 38 Hedin, 1910, s. 33. Om de berömda sandhögar, vilka Strindberg skrivit att Hedin beskrivit ”i oändlighet”, skriver han: ”Sandhögar! Nittio meter höga dynanhopningar kallas sandhögar! Författaren måtte icke ha sett någon annan flygsand än den, som fyller hans spottlåda, ehuru den sistnämnda på senare tider antagit ett oroväckande omfång, famnande lefvernet, litteraturen och lärdomen i landet. Bergknallar! Tibets berg, som i många trakter aldrig förut varit kända, äro tre och fyra gånger högre än Kebnekajse. Då är det bra starkt att komma och chikanera dem med benämningen – bergknallar. ’Alla bergknallar äro vattendelare.’ Fullkomligt sant. Strindberg är själf en vattendelare – ifall det regnar på honom.” – Ibid., s. 54.
- 39 Ibid., s. 56.
- 40 Sven Hedin, 1898, band I, s. IX.
- 41 Sven Hedin, 1903, band I, förord.
- 42 Ibid., s. 82f.
- 43 August Strindberg, *Svarta fanor. Sedeskildringar från sekelskiftet*, August Strindbergs Samlade Verk, Del 57, Stockholm, 1995, s. 33.
- 44 Hedin, 1898, band I, s. 502.
- 45 Hedin, 1898, band I, s. 510. Om Hedins skildring av en av bärarnas död i öken har Jan Myrdal skrivit att den är ”den otrevligaste dödsskildring jag känner till i svensk litteratur”. – Jan Myrdal, *Sidenvägen*, Stockholm, 1986 [orig. 1977], s. 324.
- 46 Hedin, 1903, band I, s. 320.
- 47 Hedin, 1903, band II, s. 325. Här skall sägas att Hedin inte på något sätt är unik. I sitt sätt att färdas och skriva följde han tidens gängse transportmetoder och genrens gängse retorik.
- 48 Se Hedin, 1898, band I, s. 423 för beskrivningen av de män, bland dem just ”Vägvisaren”, som han anställer.
- 49 Stig Dagerman, *Teater/I*, s. 122f.
- 50 Hedin, 1898, band I, s. 451. Hedin skriver här: ”*Desiderium incogniti* hette den trollmakt som oemotståndligt dog mig in i ökenkungens slott, där ärorika upptäckter och legendernas förborgade skatter väntade mig. Våga vinna, våga tappa var min lösen. Tvekan fanns ej, fruktan fanns ej. Framåt! hviskade ökenvinden; framåt! sjöng malmen i karavanklockorna. Tusen sinom tusen tunga steg mot målet, men intet enda tillbaka!”
- 51 Dagerman, *Teater/I*, s. 127.
- 52 Dagerman, *Teater/I*, s. III, 116.
- 53 Ibid., s. 116f.
- 54 Dagerman, *Teater/I*, s. 124f.
- 55 Karlsson, a.a., s. 42.
- 56 Se exempelvis ”Diktaren och samvetet”, 40-tal, nr 6, 1945. Omtryckt i författarens *Essäer och andra texter. Samlade skrifter nr 11. Med kommentarer av Hans Sandberg*, Stockholm, 1983, s. 190–198.
- 57 Magnus Florin, ”Han föll som ett äpple”. Stig Dagerman och fallets dramatik”, *Bonniers Litterära Magasin*, nr 6, 1983, s. 425–429.
- 58 Dagerman, *Teater/I*, s. 110.
- 59 Dagerman, *Essäer och andra texter*, s. 191.
- 60 Dagerman, *Teater/I*, s. 115.
- 61 Som i Dagermans smärtsamma självvrannsakan i ”Vårt behov av tröst är omätligt...” i *Husmodern*, nr 13, 1952 eller i hans posthumt publicerade ”Stig Dagerman, diktaren och människan” i Olof Lagercrantz, *Stig Dagerman*, Stockholm, 1958, s. 232–236. Båda texterna finns omtryckta i *Essäer och andra texter*, s. 31–36 resp. s. 43–46.

Jag tackar Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, vilka, genom ett stipendium, möjliggjort arbetet med uppsatsen.